

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE GENEL HAKLAR SAVUNUSU YAPAN BİR GAZETE: HUKUK-I UMUMİYE

Hasan Taner KERİMOĞLU*

Özet

Bu makalede II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan Hukuk-ı Umumiye gazetesi, tanıtılmaktadır. II. Abdülhamit yönetimin yıkılmasından ve “hürriyet”in ilanından sonra basın, iktidarın faaliyetlerini denetleyen bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Hukuk-ı Umumiye bu süreçte, “genel haklar”ın savunuculuğunu üstlenmiş ve halkın haklarını savunan bir yayın politikası izlemiştir. II. Meşrutiyet’in ilk aylarında görev yapan hükümetlerin uygulamalarına karşı gazetenin “demokratik” tepkiler vermesi, Türk basın tarihi açısından önem taşır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet Dönemi, Hukuk-ı Umumiye, Osmanlı Basını.

A NEWSPAPER DEFENDING GENERAL RIGHTS DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA: HUKUK-I UMUMİYE

Abstract

In this article, the newspaper Hukuk-ı Umumiye (*General Rights*) published in the second constitutional era is introduced. The press, following the fall of Abdulhamid administration and declaration of freedom emerged as a power to control the activities of government. In this process, Hukuk-ı Umumiye (*General Rights*) advocated the defending of general rights and conducted a publication policy that championed people’s rights. The “democratic” reactions of the newspaper against the practices of the governments officiated in the earlier months of the second constitutional era are important for the history of the Turkish press.

Key Words: The Second Constitutional Era, Hukuk-ı Umumiye (*General Rights*), Ottoman Press.

* Dr., DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (taner.kerimoglu@deu.edu.tr.).

Giriş

Meşrutiyetin 24 Temmuz 1908 tarihinde ikinci defa ilan edilmesinin ardından Osmanlı ülkesinde değişik alanlarda faaliyet gösteren birçok cemiyet kurulmuş ve yüzlerce yeni gazete ve dergi yayınlanmaya başlamıştır. Doğal karşılanması gereken bu durum, uzun yılların bir birikimidir. Meşrutiyetin ilanı sonrasında kurulan yüzlerce cemiyet, gazete veya dergi, istibdat yönetimi boyunca ülke meselelerini ilgilendiren konularda düşüncelerini özgürce dile getirme olanağından yoksun kalan, sansür nedeniyle dünyadaki ve ülkedeki siyasal gelişmeleri takip edemeyen ve rejimin hafiyeleri tarafından bir jurnalle sürgün edilme korkusunu daima zihninde taşıyan bir halkın siyasal yaşama katılma konusundaki açlığının kanıtıdır.

“Hürriyet” in ilanının en önemli sonuçlarından birisi Osmanlı ülkesinde siyaset yapan fertlerin sayısındaki artıştır. İktidarın kullanılmasını kendi gidişi ile ilgili bulan Osmanlı vatandaşları, siyaset yoluyla “iktidara iştirak” etme olanağını elde etmişlerdir¹. Ayrıca II. Meşrutiyet dönemi, sınıf mücadelesinin hızlandığı, çelişkilerin keskinleştiği ve bu sınıfsal, ideolojik, politik mücadelede süreli yayınların rolünün ve öneminin arttığı bir dönemdir². Devrimin ertesinde kamusal alanın genişlemesi ve kitle siyasetindeki dönüşüm, kitle siyasetinin yeni biçimlerinin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır³. Bireylerin ve yeni rejimde daha fazla söz sahibi olmak isteyen toplumsal aktörlerin siyaset yapma ve iktidara katılma kanallarından birisini de basın oluşturuyordu. Özgür seçimlerin yapıldığı çok partili bir rejimde, iktidarı elinde bulunduran gücün de “efkâr-ı umumiye”nin oluşumunda önemli rolü olan basını göz ardı etmesi beklenemezdi.

İşte bu süreçte yayımlanmaya başlayan gazetelerden birisi de “*Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin ceridesi*” olan Hukuk-ı Umumiye'dir⁴. Hukuk-ı Umumiye, “*Meşrutiyete ve ittihad-ı millete hizmet eder ve yevmi neşrolunur*” du. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Hukuk-ı Umumiye'yi yayın müsaadesini, Dâhiliye Nezareti, İdare-i Matbuat Şubesi'nin 28 Ağustos 1324 tarihli resmi ruhsatıyla almıştı⁵.

İlk sayısı 16 Eylül 1908 tarihinde yayımlanan Hukuk-ı Umumiye'nin ilk sorumlu müdürü ve başyazarı Necip Nadir Bey idi. Arşiv belgelerinden öğrendiğimiz kadarıyla Necip Nadir Bey, Karapınar'ın eski kaymakamıydı⁶. Münir Süleyman Çapanoğlu'na göre ise Necip Nadir Bey, istibdada karşı yaptığı

-
- 1 Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlânı*, Arba Yay., İstanbul, 1996, s.s.27-28.
  - 2 Uygur Kocabaşoğlu, *Hürriyet'i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, s.3.
  - 3 Y. Doğan Çetinkaya, “1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S.38, (Mart, 2008), s.9.
  - 4 M. Süleyman Çapanoğlu, Hukuk-ı Umumiye'nin bir cemiyetin yayın organı olarak değil, “müstakil bir fikir ve murakebe” gazetesi olarak yayımlanmaya başladığını, gazetenin Fedakâran-ı Millet Cemiyeti ile ilgisinin olmadığını ileri sürmektedir. M. Süleyman Çapan, “Esrengeiz İstanbul”, *Son Telgraf*, 11 Temmuz 1937. Oysa Hukuk-ı Umumiye, yayımlanmaya başladığı ilk günden itibaren “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin ceridesi” olarak faaliyet göstermiştir.
  - 5 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, I, İletişim Yay., İstanbul, 1998, s.167.
  - 6 “Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Zabtiye Nezareti (BOA-ZB.)”, 25/28.

mücadele ile tanınmış bir vatansverdi ve onun İstanbul'da kalmasını uygun bulmayan Sultan Abdülhamit, memuriyetlerle onu Anadolu'dan Arabistan'a, Arabistan'dan Anadolu'ya dolaştırmıştı⁷. Necip Nadir Bey, bu görevi gazetenin ilk sayısından 8 Teşrin-i evvel 1908 tarihli 23. sayısına kadar yaptı. Necip Nadir Bey'in bir memuriyete atanması üzerine Hukuk-ı Umumiye'nin sorumlu müdürlüğüne cemiyetin üyelerinden olan Mevlanzade Rifat Bey getirildi⁸. Bilindiği gibi Mevlanzade Rifat Bey, Abdülhamit döneminde sürgüne gönderilmiş ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en kararlı muhaliflerinden birisi olmuştur. Mevlanzade Rifat Bey, bu görevi Hukuk-ı Umumiye'nin 14 Teşrin-i sani 1908 tarihli 60. sayısına kadar yaptı.

Mevlanzade Rifat Bey'in Hukuk-ı Umumiye'den ayrılması üzerine yerine Hüsnüpaşazade Doktor Ali Saip Bey getirildi⁹. Ali Saip Bey ise Hukuk-ı Umumiye'nin sorumlu müdürlüğünü 14 Şubat 1909 tarihli 139. sayısına kadar yaptı. Gazetenin dördüncü sorumlu müdürü Ahmet Esat Bey, bu görevi Hukuk-ı Umumiye'nin son sayısı olan 27 Mart 1909 tarihli 172. sayısına kadar yaptı. Ahmet Esat Bey'in yerine Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin üyelerinden Ali Şevket Efendi'nin getirilmesi konusunda girişimlerde bulunulsa da¹⁰ Hukuk-ı Umumiye'nin 27 Mart 1909 tarihinden itibaren yayınına son vermesi nedeniyle bu değişiklik gerçekleşmedi¹¹. Hukuk-ı Umumiye, görebildiğimiz kadarıyla, toplam olarak 172 sayı yayımlanmıştır¹².

Hukuk-ı Umumiye'nin yazar kadrosunun sık sık değiştiği görülür. Buna karşın gazetenin en önemli yazarları arasında; Şirvanizade Mahmut Tahir, İbnül Mahmud Asım, Mevlanzade Rifat ve Abdülkadir Kadri bulunuyordu. Ayrıca, kısa süreliğine de olsa Hasan Fehmi ve Derviş Vahdeti¹³ de gazetenin yazar kadrosunda yer almıştır. Bu arada ünlü Jön Türklerden Doktor Şerefettin Mağmumi'nin "Düşündüm ki" başlıklı makaleleri de 1908 yılının kasım ve aralık aylarında gazetede yayımlanmış ve yine Doktor İbrahim Temo'nun bir makalesine de Hukuk-ı Umumiye'nin sütunlarında yer verilmiştir¹⁴.

7 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yay., İstanbul, 1964, s.31.

8 BOA-ZB., 326/146.

9 BOA-ZB., 327/142.

10 BOA-ZB., 332/2.

11 Bu arada Hukuk-ı Umumiye, 21 Şubat 1909 tarihli 144. sayısından itibaren yayımlanmış olduğu ilanlarla "dolgun maaşla" çalışacak bir başyazar ile tercümanlara ihtiyaç duyulduğunu açıklamıştır.

12 Sina Akşin, Hukuk-ı Umumiye'nin son sayısının 25 Mart 1909 tarihli 180. sayısı olduğunu yazmaktadır. Sina Akşin, "Fedakâran-ı Millet Cemiyeti", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIX/1-2 (1974), s.135, dn: 29. Oysa bu numaralandırmada bir hata bulunmaktadır. Çünkü 25 Mart 1909 tarihli sayıda yanlışlıkla 170 yerine 180 yazılmıştır. Oysa 27 Mart 1909 / 14 Mart 1325 tarihli ve 172 sayılı gazetenin, Hukuk-ı Umumiye'nin son sayısı olması gerekir. Hukuk-ı Umumiye'nin diğer sayılarında da tarihlendirme ve numaralandırma konusunda buna benzer hatalar yapılmıştır. Hukuk-ı Umumiye'nin göremediğimiz sayıları şunlardır: 94, 132, 135, 147-149, 152, 154, 161, 163, 166, 168, 171.

13 Derviş Vahdeti'nin "Tesettür-i Nisvan" başlığıyla yayınladığı ve Kıbrıs'ı küçük mikyasta İsviçre'ye benzettiği Hukuk-ı Umumiye'de görebildiğimiz tek makalesi için bkz. Hafız Derviş, "Tesettür-i Nisvan", *Hukuk-ı Umumiye*, 12 Teşrin-i evvel 1908, no 27, s.2.

14 İbrahim Temo'nun genel olarak ülkedeki haksızlıklarla ilgili olan makalesi için bkz. Doktor Temo, "Sorarız!", *Hukuk-ı Umumiye*, 22 Eylül 1908, no 7, s.s.2-3.

1. Hukuk-ı Umumiye'nin Yayın Politikası

Hukuk-ı Umumiye'nin yayın politikası, yayın organı olduğu Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin temel politikası ile paralellik gösterir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden dışlanmış olan sürgün ve firariler tarafından kurulan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, çeşitli nitelikleri bir arada bulunduran bir kuruluştu¹⁵. Cemiyetin siyasal bir yönü olduğu gibi aynı zamanda, sürgün ve firariler arasında yardımlaşma ve dayanışma niteliği de bulunuyordu. 1908 yılında yapılan seçimlere katılmayan cemiyetin siyasal yaşamındaki en önemli özelliği, İttihat ve Terakki'ye muhalif olmasıydı. Bununla birlikte Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet dönemi siyasal yaşamındaki en önemli hedeflerinden birisi de, uzun süren istibdat dönemi boyunca yoksun kalınan genel hakların, meşrutiyet devrinde savunuculuğu ve koruyuculuğunu üstlenmektir. Cemiyetin kendine biçtiği bu rol, nizamnamesinde ve "aslı" ve "tali" amaçlarının ilan edildiği belgede de yer almaktadır. Buna göre Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, ülke yönetiminde yapılan yanlışlıkları eleştirerek bu yanlışlıkların düzeltilmesine ve meşrutiyet yönetiminin tam anlamıyla uygulanmasını sağlamaya çalışacaktır. Bu bakımdan cemiyetin, meşrutiyet döneminde var olan hükümetler karşısında bir "baskı unsuru" olmak istediği söylenebilir. Cemiyet, bu hedefini yayın organı olan Hukuk-ı Umumiye aracılığıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Bu bakımdan, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin, "Fransız

15 Fedakâran-ı Millet Cemiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, *Fedakâran-ı Millet Cemiyeti*, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003.

Devrimi'nde ilan edilen 'İnsan Hakları' beyannamesine karşılık olmak üzere 'Hukuk-u Umumiye' tabirini bir bayrak olarak kullanmak" istediği biçimindeki yorumda doğruluk payı bulunmaktadır¹⁶.

Hukuk-ı Umumiye'nin yayın politikasının ilk önemli özelliği, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yurtlarına dönen sürgün ve firarilerin sorunlarına sütunlarında geniş yer ayırmasıdır. Bu özellik, gazetenin ilk sayısından son sayısına kadar devam etmiştir. Kurucuları arasında Avnullah Kazimi, Esat Bey, Necip Nadir Bey, Abdülkadir Kadri gibi sürgün ve firarilerin bulunduğu Hukuk-ı Umumiye'nin yazar kadrosunun da neredeyse tamamı "siyasî mağdur"lardan oluşuyordu. Bu nedenle Hukuk-ı Umumiye'nin sütunlarının büyük bir kısmı, sürgün ve firariler ile ilgili haberlerle doluydu.

Hukuk-ı Umumiye'nin ilk sayılarında buldukları yerlerden yurtlarına dönen sürgün ve firarilerin isimlerine yer verilir¹⁷. Ayrıca gazete, uzun yıllardır durumları hakkında bilgi sahibi olunamayan sürgün ve firarilerin ailelerinden veya okul arkadaşlarından gelen mektuplara da sütunlarını açar, böylece onların birbirlerine ulaşmalarına yardımcı olur¹⁸. "Mağdurin-i siyasiye" ile aileleri arasında bir iletişim köprüsü kurmak isteyen Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin yayın organı, çeşitli nedenlerle İstanbul'a gelememiş sürgün ve firarilerin isimleriyle buldukları yerleri ve varsa İstanbul'da bulunan aile ve akrabalarının isimleriyle yaşadıkları yerleri cemiyet merkezine bildirmelerini ister¹⁹.

Bunun yanında Hukuk-ı Umumiye, sürgün ve firarilerin istibdat döneminde uğramış oldukları hak kayıplarının tazmin edilmesi ve kendilerine uygun birer iş bulunmasını sağlamak için de kamuoyu oluşturmaya çalışır. Çünkü istibdat döneminde belli bir bölgeye sürgün olarak gönderilen veya firar eden kişiler, çeşitli hak kayıplarına uğradılar. Siyasi mağdurlar, sürgün veya firar olayları nedeniyle; işlerini kaybettiler, öğrenim çağında olanlar öğrenimlerini yarıda bırakmak zorunda kaldı ya da sahip oldukları taşınır veya taşınmaz mallara el konuldu. Ayrıca istibdat yönetiminin sona ermesi, sürgün veya firarilerin devletten almış oldukları maaşların kesilmesine ve onların geçim sıkıntısına düşmelerine neden oldu. Tanin matbaasına giderek Hüseyin Cahit ile görüşen bir sürgünün söyledikleri, o günlerde "mağdurin-i siyasiye"nin yaşadığı bu hayal kırıklığını özetlemektedir: "*Menfi idik, istibdat altında yaşıyorduk. Fakat, karnımız doyuyordu. Nail-i hürriyet olduk, meşrutiyet-i idare altında bulunuyoruz. Fakat, açız*"²⁰.

Bu nedenle sürgün ve firarileri temsil etme iddiasında olan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin yayın organı ilk sayısında; siyasal nedenlerden dolayı sürgün

16 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul, 2000, s.323.

17 Örneğin "*Devr-i istibdat zalimlerinden Memduh Paşa'nın kurban-ı tezvairatı olarak Diyarbekir'e teb'îd edilmiş olan ahrardan Hafız Deroiş Beğ'in* (Derviş Vahdeti) İstanbul'a gelişi ile ilgili haber için bkz. Hukuk-ı Umumiye, 5 Teşrin-i evvel 1908, no 20, s.4.

18 Örneğin Fizan'da bulunan Filibeli Şehbenderzade Ahmet Hilmi'nin durumu hakkında bilgi sahibi olamayan kardeşinin bu konuda bilgisi olanların "*mazlumin ve fedakâran-ı ümmetin tercüman-ı efkârî*" olan Hukuk-ı Umumiye'ye bildirmeleri hakkındaki ilanı için bkz. Hukuk-ı Umumiye, 7 Teşrin-i evvel 1908, no, 22, s.3. Ahmet Hilmi'nin durumu hakkında bilgi veren bir mektup için bkz. Hukuk-ı Umumiye, 11 Teşrin-i evvel 1908, no 26, s.4.

19 "İlan", *Hukuk-ı Umumiye*, 28 Eylül 1908, no 13, s.1.

20 Hüseyin Cahit, "Menfiler", *Tanin*, 12 Mart 1909, no 220, s.1.

edilen veya firar etmek zorunda kalanlarla “hürriyet şehitlerinin” ailelerinin cemiyetin doğal üyelerinden olduğunu açıklıyor ve “*bunların cümlesinin terfih-i ahval ve temin-i istikbali için acilen ve serian icrası lazım gelen teşebbüsât-ı ciddiye hakkında cemiyetin heyet-i idaresi icab eden tedabiri taht-ı karara almıştır*” deniyordu²¹. Bundan dolayı Hukuk-ı Umumiye, yayın organı olduğu cemiyetin politikaları doğrultusunda, siyasi mağdurların hak kayıplarının telafi edilmesi için meşrutiyet hükümetlerini göreve davet eder.

Bu konuda gazetede yer alan yazılarda genel olarak, istibdat döneminde sürgün ve firarilerin yaşadığı sıkıntılar duygusal bir dille, uzun uzun anlatılıyor ve bunun karşılığında hükümetten yardım talebinde bulunuluyordu. Örneğin sürgün ve firarilerin işe alınmasındaki Kâmil Paşa hükümetinin kayıtsızlığını eleştiren İbnül Mahmud Asım Bey, bu konuda şunları yazıyordu: “*Bunlar vatan için, devlet için saadetlerini ayaklarının altına almışlar, zindanlarda zincirlerle bağlı oldukları halde bile hürriyetin, Kanun-ı Esasi'nin istihsali için sarf-ı gayret etmişler. Bazı kardaşlarımız da bu yolda canlarını feda eylemişler... Menfalarda, zindanlarda, diyar-ı ecnebiyyede çekmiş oldukları felaket kifayet etmedi de vatanlarında da mı sefalet çekecekler?... Kardaşlarımız haklarından hiçbir vakit vazgeçmezler, hak sahibine verilmelidir. Hukuk-i meşrua ketm ve ihfa edilemez*”²².

Gazete bu konuda okuyuculardan gelen mektuplara da yer verir ve meşrutiyet hükümetlerinin bu konuyu acilen ele almalarını ister. Sürgün ve firarilerin istibdat döneminde uğramış oldukları kayıpların ne şekilde tazmin edilmesi gerektiği konusunda Hukuk-ı Umumiye’de yayınlanan okuyucu mektuplarında ilginç önerilerde bulunulur. Örneğin bir okuyucu bu konuda şunu önerir: “*Öyle beşyüz, bin liralarla değil belki yüz binlerce liralarla bile bu fedailerin ihtiyacı tehvin ve zarar ve ziyanları tazmin edilemez... Şu zarar ve ziyarı kimin tazmini lazım gelir? ... Hazinesinin hali malum, miktar ziyade malum... Şu ziyanları esasen tazmin etmesi lazım gelir... Taraf-ı şahaneden hazineye terk olunan çiftlikat senede dört yüz bin lirayı müteceviz olan hâsılatı karşılık gösterilerek alınacak birkaç milyon lira muamelesi ne esbaba mebni ise henüz icra olunmadı! Şimdilik hazine bu istikraza mahsuben bankadan bir milyon lira avans etmelidir. Dört milyondan bir milyon lirası bu uğurda feda edilmelidir*”. Hukuk-ı Umumiye’nin ismini vermeyen bu okuyucusuna göre, mebuslardan oluşturulacak bir komisyonla bu para ihtiyaç duyan kişilere dağıtılabilecektir ve böylece de “*... şu tazminat merci-i hakikisinden alınmış olur. Ne hazine ve ne saire mutazarrır olmaz*”²³.

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, sürgün ve firarilerin hak kayıplarının tazmini konusunda Kâmil Paşa hükümetine ve Sultan Abdülhamit’e başvurmuştur. Abdülhamit’ten 1000 lira alınmış ise de, sürgün ve firarilerin isteklerine önem vermeyen Kâmil Paşa hükümeti, Hukuk-ı Umumiye aracılığıyla sert bir şekilde eleştirilmiştir. Cemiyet, padişah ve hükümetten yardım isteğinde bulunduğu gibi çeşitli devlet yöneticilerinden ve hayırsever vatandaşlardan da yardım talebinde bulunmuş ve cemiyet toplamış olduğu yardım miktarını yayın organında ilan etmiştir²⁴.

21 “Maksad ve Mesleğimiz”, *Hukuk-ı Umumiye*, 16 Eylül 1908, no 1, s.1.

22 İbnül Mahmud Asım, “Nisfet Böyle midir?”, *Hukuk-ı Umumiye*, 6 Teşrin-i evvel 1908, no 21, s.2.

23 “Hatıra”, *Hukuk-ı Umumiye*, 2 Teşrin-i evvel 1908, no 17, s.2.

24 Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nin yardım toplama çalışmaları konusunda bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, *a.g.t.*, s.s.52-58.

2. II. Meşrutiyet Dönemi Siyasal Yaşamında Hukuk-ı Umumiye

Hukuk-ı Umumiye'nin yayın politikasında; istibdat yöneticilerini, açıkça söylenirse de Sultan Abdülhamit'i ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni eleştirmek önemli bir yer tutar²⁵. Yayınlandığı ilk günden 19 Aralık 1908 tarihine değin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ciddi bir eleştiri yöneltmeyen Hukuk-ı Umumiye, bu dönemde hedef alır. Hatta Hukuk-ı Umumiye çoğu zaman, Kâmil Paşa hükümetinin eleştirilmesi konusunda İttihat ve Terakki yanlısı gazetelerden *Tanin* ile ortak hareket eder.

Hukuk-ı Umumiye'nin Kâmil Paşa hükümetini en fazla eleştirdiği konular; mağdur-ini siyasiyenin isteklerinin tam olarak yerine getirilmemesi, istibdat döneminin bazı yöneticilerinin çeşitli görevlere atanmaları²⁶ ve basın mensupları hakkındaki hükümetin uygulamaları olmuştur. Hukuk-ı Umumiye'nin hükümet aleyhindeki yayınlarından rahatsız olan Sadrazam Kamil Paşa, gazetenin sorumlu müdürünü görüşmeye davet etmiştir. Kâmil Paşa bu görüşmede Mevlanzade Rıfat Bey'e, "Siz ne yapıyorsunuz? Vükela aleyhinde idare-i lisan ediyorsunuz. Böyle devam edecek olursanız (Eliyle Bab-ı Seraskeri'yi göstererek!) siz de Murat'ın gittiği yere gidersiniz" demiştir. Kâmil Paşa'nın kastettiği kişi bu olaydan kısa bir süre önce gözaltına

25 Münir Süleyman Çapanoğlu, a.g.e., s.33.

26 "Hafiyelerin Taltifi", *Hukuk-ı Umumiye*, 11 Teşrin-i evvel 1909, no, 25, s.3. Başka örnekler için bkz. "Hafiyeye Nazif Sururi", *Hukuk-ı Umumiye*, 27 Teşrin-i evvel 1908, no 42, s.4; "Yine Aziz Paşa", 28 Teşrin-i evvel 1908, no 43, s.2-3; "Hafiyeye Ali Galip", 4 Teşrin-i sani 1908, no 50, s.3.

alınan Mizancı Murat Bey'dir. Mevlanzade Rifat Bey, Kâmil Paşa'nın bu sözlerine verdiği yanıtta, yasaya uygun davrandıklarını söylemiş, eğer kanuna aykırı bir durum olursa mahkemelerin mevcut olduğunu belirtmiştir. Bu yanıt üzerine Kâmil Paşa, "Cahilsiniz! Çocuksunuz! Devletin bugün ne gibi bir buhran-ı azim içinde olduğunu bilmezsiniz. Bizi rahat bırakınız. Meşrutiyet vücut bulsun. Meşguliyetimizi bilmezsiniz" demiştir. Hukuk-ı Umumiye, Sadrazam ile yapılan görüşmeyi aktardıktan sonra hakkında dava açılmasına neden olan şu yorumu yapmıştır: "Ey vatandaşlar! Memleketimizin istibdat yüzünden duçar olduğu felaketleri kim yaptı? Vazifesini bilmeyen vükela değil mi? Bugün milleti silahsız, beytülmalı parasız, hududumuzu muhafazasız, nüfuz-i siyasimizi ehemmiyetsiz bırakan vükela acaba kimler idi? Kâmil Paşa dâhil olduğu halde bu enkaz-ı sabika değil midir? Dimağları sulanmış, uyku ile vakit geçirip uyandıkları zaman da adi umurla iştiğal böyle nazik bir zamanda yakışır mı? Vatanın saadeti yolunda çalışan cemiyet-i muhterememiz makasid-i asliyesinden asla rücu' etmeyecektir"²⁷.

Kâmil Paşa hükümetini bu şekilde hakarete varan ifadelerle eleştiren ve istifaya davet eden Hukuk-ı Umumiye, kısa bir süre sonra Kâmil Paşa'yı savunmaya başlamış ve eleştiri oklarını yeni bir hükümet kurma çabaları içinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yöneltmiştir. Hukuk-ı Umumiye'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik eleştirileri, 19 Aralık 1908 tarihinden itibaren şiddetlenerek devam etmiştir. Bu tarihten önceki en önemli gelişme, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan *Şura-yı Ümmet* gazetesinin okuyucularına, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, *Şura-yı Ümmet* ile Hukuk-ı Umumiye arasında hiçbir ilişkinin olmadığını duyurmasıydı²⁸. Hukuk-ı Umumiye ise bu duyuruya, "Hiçbir taraftan böyle bir iddiada bulunulmadığından *Şura-yı Ümmet*in bu teklifi na-be-mahaldir. Böyle bir münasebetin mevcut olmadığını biz de ilan eyleriz" diyerek karşılık vermişti²⁹. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu tür uyarılara gereksinim duymasının temel nedeni, sürgün ve firarileri temsil etme iddiasında olan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti ile hiçbir ilişkisinin olmadığını duyurmaktır. Çünkü yapısı hakkında kamuoyunda henüz yeteri kadar bilgi sahibi olunamayan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile benzer politik argümanları kullanan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin ortak hareket ettikleri, dahası aynı kuruluşun devamı olduğu düşüncesi toplumda yaygınlaşabilirdi. Bir diğer etken de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin yardım toplama çalışmalarıyla ilgisi olmadığını ortaya koymak istemesiydi.

Hukuk-ı Umumiye'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni en fazla eleştirdiği noktalar; hükümet işlerine müdahale etmesi, kendisini meşrutiyet rejimi ile özdeş göstermeye çalışması, meşrutiyetin ilanı konusundaki başarıyı sahiplenerek bu konudaki sürgün ve firarilerin rollerini göz ardı etmesi olmuştur³⁰. Hukuk-ı Umumiye, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik eleştirilerini Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin çeşitli iddialarla baskına uğramasından sonra daha da artırmış ve Tanin ve *Şura-yı*

27 "Şayan-ı Teessüf Bir Mülakat", *Hukuk-ı Umumiye*, 15 Teşrin-i evvel 1908, no 30, s.1.

28 "İhtar", *Şura-yı Ümmet*, 16 Teşrin-i evvel 1908, no 11, s.8. Aynı uyarı daha sonra tekrar yayınlanmıştır. "İhtar", *Şura-yı Ümmet*, 3 Teşrin-i sani 1908, no 29, s.6.

29 "İhtar", *Hukuk-ı Umumiye*, 17 Teşrin-i evvel 1908, no 32, s.4.

30 Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısındaki muhalefet argümanları hakkında bilgi için bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, "Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Hak Arama Mücadelesi Fedakâran-ı Millet Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, 137, (Mayıs 2005), s.s.40-45.

Ümmet gazeteleri ile sert bir polemik içine girmiştir. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin 12 Ocak 1909 tarihinde uğradığı bu baskın nedeniyle Hukuk-ı Umumiye, 21 Ocak 1909 tarihine kadar yayınına ara vermek zorunda kalmıştır. Baskından sonra yeniden yayımlanmaya başlayan Hukuk-ı Umumiye, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul merkezi ile Tanin ve Şura-yı Ümmet gazetelerini hakaret içeren ifadelerle eleştirmiştir. Şura-yı Ümmet ve Tanin'in "*namus ve vicdandan nasibini alamamış iğrenç kalemleriyle*" Osmanlı basınına lekelediğini iddia eden Hukuk-ı Umumiye'ye göre, "*Şura-yı Ümmet, matbuat-ı Osmaniye arasında sabıkalı bir serseri mahiyetinde*"ydi³¹.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik muhalif bir dil kullanan Hukuk-ı Umumiye, İttihatçıların ünlü rakibi Prens Sabahattin grubuna ise daha olumlu yaklaşır. Gazetede zaman zaman kendisiyle ilgili haberlere yer verildiği gibi Prens Sabahattin Bey'in çeşitli yerlerde yaptığı konuşmalardan alıntılar yapılır ve düşüncelerinin kamuoyuna yansıtılmasına yardımcı olunur³².

3. Hukuk-ı Umumiye ve Genel Haklar Savunusu

Meşrutiyetin ikinci defa ilan edilmesinden sonra siyasi yaşama katılım konusundaki engellerin ortadan kalkması, Osmanlı vatandaşlarının ülke sorunlarıyla ilgili konularda görüşlerini dile getirmelerine olanak sağlamıştır. Bu süreçte basın, kamuoyunu oluşturan unsurlardan birisi olarak idarenin her türlü icraatını "dördüncü kuvvet" olarak denetlemeye başlar. Hukuk-ı Umumiye de "hürriyetin" ilanından sonra geniş toplum kesimlerinin duyarlı hale geldiği genel hakların savunuculuğunu üstlenir.

Bu konuda gazetenin en önem verdiği haklardan birisi basın özgürlüğü olmuştur. Basın özgürlüğünün korunması bir bakıma Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin temel politikasının gereklerindedir. Çünkü yayımlanmış olduğu nizamnamesinde, "*umuru hükümete müdahale edilmemek şartıyla vatan ve milletin menafine muvafık veya mugayir gördüğü muamelat ve icraat-ı hükümeti takdir ve tenkid*" etmeyi³³ siyasi amaçları arasında sayan cemiyetin bu hedeflerini gerçekleştirebilmesi için basın özgürlüğü gerekmektedir³⁴.

Hukuk-ı Umumiye, ilk olarak Mizancı Murat Bey'in tutuklanması olayında Murat Bey'e destek olmuş ve Kâmil Paşa hükümetinin bu uygulamasına karşı çıkmıştır. Bilindiği gibi Murat Bey, Sadrazam Kâmil Paşa'nın emriyle 10 Ekim 1908 tarihinde tutuklanmış ve gazetesi Mizan belli bir süre kapatılmıştı³⁵. Bu olayı, "*Makam-ı Sadaretin Kanun-ı Esasimize Tecavüzü*" başlığıyla okuyucularına duyuran³⁶ Hukuk-ı Umumiye, daha sonra şu yorumu yapar: "*Kavanin-i esasiye riayet etmeyen*

31 "*Şura-yı Ümmet ve Tanin*", *Hukuk-ı Umumiye*, 23 Kanun-ı sani 1909, no 118, s.1.

32 *Hukuk-ı Umumiye*, 17 Eylül 1908, no 2, s.1; 18 Eylül 1908, no 3, s.1; Ali Muhtar, "Teşebbüs-i Şahsi ve Osmanlılar", *Hukuk-ı Umumiye*, 1 Teşrin-i evvel 1908, no 16, s.s.1-2.

33 Tanık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.170.

34 Nitekim Hukuk-ı Umumiye ilk sayısında, ciddiyetten asla ayrılmayacağını, büyük küçük hiçbir kimsenin kişisel özgürlüğüne aykırı yayın yapılmayacağını ve ancak yasaların izin verdiği oranda uyarıların yapılacağını açıklıyordu. "Karin-i Kirama", *Hukuk-ı Umumiye*, 16 Eylül 1908, no 1, s.1.

35 *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkanlığı Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, (haz.: Faik Reşit Unat), TTK Yay., Ankara, 1985, s.171.

36 "*Makam-ı Sadaretin Kanun-ı Esasimize Tecavüzü*", *Hukuk-ı Umumiye*, 11 Teşrin-i evvel 1908, no 26, s.1.

Sadrızamın şu hareketine diktatörlük derler. Portekiz'de meşrutiyet-i idareyi ayaklar altına alan ve bunca karışıklıklara sebebiyet veren Başvekil (Franko) da bir sene evvel bu vadede devleti yed-i istibdadına almak istemişti. İşte Sadrazam Paşa'nın bu günlerde görünen harekâtı ona pek karibtir... Bugün diktatörlük, yarın idare-i orfiye, sonra da istibdat mı?"³⁷.

Murat Bey'in tutuklanmasının ardından Zabtiye Nazırı'nın da Kalem gazetesinin yazarını tutuklattırması³⁸, Hukuk-ı Umumiye'nin hükümete yönelik eleştirilerini artırmasına neden olur. Basın özgürlüğü konusunda Osmanlı basınında yeterince destek alamamalarından yakınan Hukuk-ı Umumiye, Zabtiye Nazırı'nın Kalem gazetesi yazarını tutuklattırması ile kendi yayınlarının haklı çıktığını ileri sürerek Kâmil Paşa'yı istibdat taraftarı olmakla suçlar³⁹. Hukuk-ı Umumiye basın özgürlüğüne aykırı bu iki olay sonrasında "Mademki biz de bir heyet-i medeniye ad-dolunuyoruz, o halde Fransız, İngiliz ve bütün mile-i meşruta matbuatının müstefit olmakta bulunduğu tekmil kavanin ve usulata malik olmak bizim de hakkımızdır" yorumunu yapar⁴⁰.

Kâmil Paşa hükümetinin basın özgürlüğüne aykırı davranışlarına karşı çıkan Hukuk-ı Umumiye, bu konuda kendi dışındaki gazetelerle de dayanışma içinde olmuştur. Örneğin Hukuk-ı Umumiye, Mevlanzade Rıfat Bey'in girişimiyle Serbesti gazetesinin, hazırlanmakta olan basın kanunu aleyhinde düzenlemiş olduğu ve İttihat ve Terakki karşıtı bir havada geçen mitinge destek olmuş ve yeni bir "istibdat" yol açacağına inanılan yasa tasarısına karşı çıkmıştır⁴¹.

Hukuk-ı Umumiye ayrıca, hükümetlerin her alandaki uygulamalarını, bakanlıklardaki yolsuzlukları, devlet memurlarının halka yaptığı baskıları eleştirmiş ve halkın haklarını savunan bir çizgide yayın yapmaya çalışmıştır. Halktan gelen her türlü yakınmaya Hukuk-ı Umumiye'nin sayfalarında yer verilmiş ve gazete okuyucuların şikâyetlerini, ilgili mercilerin dikkatine sunarak problemlerin çözümüne yardımcı olmaya çalışmıştır⁴². Bu bakımdan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, "derdi olanların davalarını benimseyen, basın organı Hukuk-ı Umumiye aracılığıyla kamuoyuna yansıtan bir çeşit 'Marko Paşa' olmuştur"⁴³. Bu konuda örneğin, esnaf kethüdalarının esnafa yaptığı baskılar⁴⁴, eğitimsiz polislerin yasal olmayan davranışları⁴⁵, ülkedeki

37 "Diktatörlük mü?", *Hukuk-ı Umumiye*, 12 Teşrin-i evvel 1908, no 27, s.4. İmzasız olan bu iki yazıyı Mevlanzade Rıfat Bey'in yazdığı anlaşılmaktadır. *Mevlanzade Rıfat'ın Anıları*, (haz.: Metin Martı), Arma Yay., İstanbul, 1992, s.s.14-15.

38 "Kaleme Tecavüz", *Hukuk-ı Umumiye*, 21 Teşrin-i evvel 1908, no 36, s.2.

39 "Bugün hilaf-ı kanun olarak hapsedmeye cüret eden bir sadrazam, bir nazır hakkında hükm-i kanun icra edilmez ise devr-i sabıkda görüldüğü gibi hanımanlar yıkan, evlad ü ryalı perişan ve yetim bırakan istibdat daha şiddetle baş göstereceğine şüpheli edilemez... Millete karşı kendini kabahatsiz göstermek isteyen Kamil Paşa meşrutiyetin muhafazasına çalışan efrad-ı milleti, evrak-ı havadisi Adliyyeyi alet ederek imha etmek istiyor... istibdat taraftarı olduğuna artık şüphemiz kalmayan Kamil Paşa kabinesinin -bazıları müstesna olmak üzere- istifa etmelerini hukuk-i millet namına teklife kendimizi haklı görürüz". "Amr Olan Yarın Zeyde de Olabilir", *Hukuk-ı Umumiye*, 21 Teşrin-i evvel 1908, no 36, s.1.

40 "Kabine, Efkâr-ı Umumiye, Matbuat", *Hukuk-ı Umumiye*, 22 Teşrin-i evvel 1908, no 37, s.s.1-2.

41 "Dünkü Sultanahmet Mitingi", *Hukuk-ı Umumiye*, 8 Şubat 1909, no 134, s.2; *Serbesti*, 26 Kanun-ı sani 1324, no 83, s.2.

42 Okuyuculardan gelen mektuplar o denli çoğalmıştır ki zaman zaman gazete, yayınlanamayan mektuplardan dolayı okuyuculardan özür dilemiştir.

43 Sina Akşin, *a.g.m.*, s.129.

44 "Esnaf Kethüdarları ve Gaddarlıkları", *Hukuk-ı Umumiye*, 19 Teşrin-i evvel 1908, no 34, s.4.

45 "Polislerimiz", *Hukuk-ı Umumiye*, 10 Teşrin-i evvel 1908, no 25, s.3.

tarihi eserlerin yağma edilmesine göz yumulması⁴⁶, hak ettikleri halde terfi alamamış askerlerin yakınmaları⁴⁷ Hukuk-ı Umumiye’de işlenen konular arasında yer alır.

Bunun yanında Hukuk-ı Umumiye, özellikle yolsuzluklar ve devlet hizmetlerinin kötüye kullanılması konusunda duyarlı davranmış ve yayınlamış olduğu haberlerle kamuoyunun bu konulara dikkatini çekmeye çalışmıştır. Gazetenin yazarlarından İbnül Mahmud Asım Bey, yazdığı makalelerle bu konulara kamuoyunun dikkatinin çekilmesinde başarılı olmuştur⁴⁸. İbnül Mahmud Asım Bey, yazdığı makalelerde; aşar vergisinin toplanması sırasında Anadolu’nun değişik yörelerinde yaşanan yolsuzlukları ve mütegalibenin halka yaptığı baskıyı⁴⁹, ağnam vergisinin toplanması sırasında yaşanan haksızlıkları ve vergi toplanması sırasında devletin uğradığı kayıpları⁵⁰, ülkedeki yolların yapımı sırasında devlet görevlilerinin halktan haksızca aldıkları vergileri⁵¹ konu edinmiş ve kamuoyunun bu konulara ilgisini çekmeye çalışmıştır.

Bunun yanında Hukuk-ı Umumiye’nin yayınlarında II. Meşrutiyet döneminde giderek geniş toplum kesimlerince benimsenmeye başlanan “milli iktisat” düşüncesinin izleri görülmektedir⁵². Gazete, Osmanlı Devleti’ni ekonomik yönden zayıflatan yabancı şirketlere ve Düyun-ı Umumiye idaresine karşı çıkmıştır. Reji idaresinin ülkenin zenginliğini çektiğini belirten Hukuk-ı Umumiye, istibdat yönetiminin yıkılması nedeniyle “*Bu gibi şirketlerin, alelhusus Reji gibi memleketi soya soya soğana çeviren bir şirketin imtiyazı*”nın feshedilmesi gerektiğini ileri sürmüştür⁵³. Buna ek olarak Hukuk-ı Umumiye, o dönemki diğer gazetelerle birlikte Düyun-ı Umumiye’nin gereksiz harcamalarına ve Türk memurlarına yabancılara verileden daha az para verilmesine de karşı çıkmıştır⁵⁴. Ayrıca Hukuk-ı Umumiye, havagazi, rihtim şirketleri gibi ülkede değişik alanlarda faaliyette bulunan imtiyazlı şirketlerin artık ülkeye bir faydası dokunmadığını, tam tersine ülkeye zararı olduğunu öne sürerek bu şirketlerin de sözleşmelerinin feshedilmesini önermiştir⁵⁵.

46 “Asar-ı Atika Yağması”, *Hukuk-ı Umumiye*, 13 Teşrin-i evvel 1908, no 28, s.3.

47 “Üsküb’den”, *Hukuk-ı Umumiye*, 5 Teşrin-i evvel 1908, no 20, s.2.

48 İbnül Mahmud Asım Bey, daha sonra cemiyetten ve Hukuk-ı Umumiye’den ayrılmış ve 20 Ocak 1909 tarihinden itibaren Pertev-i Adalet gazetesini yayınlamaya başlamıştır. *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi*, s.176.

49 İbnül Mahmud Asım, “Hukuk-ı Devlet Nasıl İzaa Olunuyor?”, *Hukuk-ı Umumiye*, 2 Teşrin-i evvel 1908, no 17, s.1.

50 İbnül Mahmud Asım, “Hukuk-ı Devlet Nasıl Gasp Olunuyor?”, *Hukuk-ı Umumiye*, 3 Teşrin-i evvel 1908, no 18, s.1.

51 İbnül Mahmud Asım, “Yollarımız Nasıl İnşa Olunuyor ve Su-ı İstimalat”, *Hukuk-ı Umumiye*, 4 Teşrin-i evvel 1908, no 19, s.2 ; “Tarik-i Bedelat Nakdiyesi ve Su-ı İstimalat”, *Hukuk-ı Umumiye*, 5 Teşrin-i evvel 1908, no 20, s.1.

52 “Maliye Nezaretinin Ecnebi Müşaviri”, *Hukuk-ı Umumiye*, 10 Teşrin-i evvel 1908, no 25, s.2.

53 “Reji İdaresi”, *Hukuk-ı Umumiye*, 28 Teşrin-i evvel 1908, no 43, s.3.

54 “Artık Düyun-ı Umumiye İsfafata Nihayet Vermelidir”, *Hukuk-ı Umumiye*, 1 Kanun-u evvel 1908, no 77, s.1. Hukuk-ı Umumiye’nin, Düyun-ı Umumiye’nin Avrupa’dan getirdiği uzmanlara Türk memurlardan fazla para vermesi hakkındaki yorumu şudur: “*Düyun-ı Umumiye’nin... Avrupa’dan celbeylediği mösyölerin vazifesini ifa edebilecek birçok Osmanlı vardır ki bunlar o mösyölere verilmekte olan mebalığın nusuyla kanaat edebilirler ve gördükleri işte de devlet namuna bir... hıyanet bulunmaz*”. “Düyun-ı Umumiye İdaresi”, *Hukuk-ı Umumiye*, 4 Kanun-ı evvel 1908, no 80, s.3.

55 “İmtiyazlı Şirketler ve Hukuk-ı Millet”, *Hukuk-ı Umumiye*, 8 Teşrin-i sani 1908, no 54, s.1-2; “İmtiyazlı Şirketler ve Hukuk-ı Osmaniye”, *Hukuk-ı Umumiye*, 11 Teşrin-i sani 1908, no 57, s.2.

Hukuk-ı Umumiye’de sıkça işlenen bir diğer konu da “tensikat”tır. II. Meşrutiyetin ilk yıllarında meşrutiyet hükümetleri, otuz yıllık istibdat yönetiminden arta kalan sorunlarla baş etmek zorunda kaldılar. Bu sorunların en önemlilerinden ve meşrutiyet hükümetlerini en fazla meşgul eden konulardan birisi olan tensikat, devlet dairelerinde fazla memurların işten çıkarılarak maaşlarda belli bir düzenlemeye gidilmesi anlamına geliyordu. Otuz yıl süren istibdat yönetimi boyunca, yeteneğe bakılmadan yalnızca saraya olan bağlılıkları ölçüt alınarak atamalar yapılmıştı. İlerlemenin sırf keyif ve iltimasa bağlı olduğu bu dönemde, iş sahibi olan bazı kişiler de işlerine gitmeden maaş alırlardı⁵⁶. Bu nedenle anayasal düzene geçilmesi ile birlikte, devlet yönetimin keyfilikten kurtarılarak yasal temellere dayandırılması ve atamaların da belli ölçütlere göre yapılması gerekiyordu.

Bu konuyla ilgili olarak Hukuk-ı Umumiye’de birçok makale ve habere yer verilmiştir. Hatta Hukuk-ı Umumiye, Mevlanzade Rıfat Bey’in hazırladığı kendi tensikat ve ıslahat projesini yayımlamaya başlamış, ancak Mevlanzade Rıfat Bey’in Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nden ve gazeteden ayrılması ile bu girişim yarıda kalmıştır⁵⁷. Projede, istibdat döneminde ülkenin içinde bulunduğu durum anlatıldıktan sonra ülkeyi yönetebilecek devlet ricalinin sürüldüğü belirtiliyor ve “... yaygaralara ehemmiyet vermeksizin idare-i devletçe lüzumu kat’i görülen tensikat ve ıslahata kemal-i metanetle başlamalıyız. Ancak hayat-ı devlet demek olacak bu tensikat ve ıslahat ihtiyaca ve nezaket-i mahsusa ve siyasiyesine göre etrafıyla tertip ve ihzar edilip ana göre ciddi icra edilmelidir ki içinde boğulmakta olduğumuz bu buhran-ı muzırr ve muhrıbe nihayet verilebilsin” deniliyordu⁵⁸. Hukuk-ı Umumiye’nin yazarlarından Doktor Şerafettin Mağmumi de devlet dairelerindeki yavaşlığı ve eski alışkanlıklarını devam ettiren memurları eleştirerek bu duruma son verilmesini istiyordu⁵⁹. Bunun yanında Hukuk-ı Umumiye, tensikattan etkilenen memurların da görüşlerini kamuoyuna duyurabilmelerine olanak sağlamıştır. Okuyuculardan gelen mektuplar arasında; tensikatta kendi durumlarının göz önünde bulundurulmasını isteyerek merhamet dileyen ve “çünkü elimizden hiçbir sanat veya hizmet gelmez” diyen haremağaları⁶⁰, Bab-ı meşihatte niçin tensikat olmadığını soran⁶¹ veya “tensikat değil evvel be evvel tahsisat isteriz” diyen memurlar da bulunuyordu⁶².

Hukuk-ı Umumiye’nin yayın politikasında okuyuculardan gelen yazılar daima önemli bir yer teşkil etmiştir. Gazetenin okuyuculardan gelen yazılara sütunlarını açması, gazetede yazı çeşitliliğinin ve işlenen konuların zenginleşmesini sağlamış ve aynı zamanda halkla yakın ilişkide bulunmasına imkân tanımıştır. Öyle ki, okuyuculardan gelen bu yazılar, Türkiye’deki sosyaliz-

56 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, I, Kısım 2, TTK Yay., Ankara, 1983, s.90.

57 Mevlanzade Rıfat Bey, Kamil Paşa’nın Fedakâran grubuna el uzattığını ve sonunda “dışarıdan kişilerin girdiğini görünce ‘Fedakâran’ cemiyetinden” ayrıldığını ileri sürer. *Mevlanzade Rıfat’ın Anıları*, s.19.

58 “Tensikat ve İslahat-ı Umumiye’ye Dair Proje”, *Hukuk-ı Umumiye*, 24 Teşrin-i evvel 1908, no 39, s.1.

59 Doktor Şerafettin Mağmumi, “Düşündüm ki”, *Hukuk-ı Umumiye*, 11 Teşrin-i evvel 1908, , s.1.

60 “Ayna”, *Hukuk-ı Umumiye*, 30 Eylül 1908, no 15, s.2.

61 “Acaba Neden?”, *Hukuk-ı Umumiye*, 10 Teşrin-i sani 1908, no 56, s.s.2-3.

62 *Hukuk-ı Umumiye*, 10 Teşrin-i sani 1908, no 56, s.3.

min durumundan⁶³ fotoğrafçılık sanatına⁶⁴, haremağalarına yapılan ameliyatın çağ dışılığından⁶⁵ ülkedeki kütüphanelerin⁶⁶ durumuna kadar değişik konuları ele almaktaydı. Buna karşın, ilk aylarında iyi bir satış grafiğine sahip olan Hukuk-ı Umumiye'nin yayın politikası⁶⁷, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin basılmasından ve cemiyet üyelerinin tutuklanmasından sonraki günlerde değişmiş ve gazetede yazı çeşitliliği azalmıştır.

Hukuk-ı Umumiye, yayın hayatı boyunca iki önemli yazı dizisi yayımlamıştır. Yazı dizilerinden ilki Düyun-ı Umumiye hakkındadır. “*Maliye ve hayat-ı iktisadiye-i memleketi nazar-ı nafiz ihtisasıyla birçok seneler tedkik ederek bi misl bir vukuf-ı külliye malik olduğu Avrupa’da bile teslim ve tasdik edilen*” ancak, adı açıklanmayan bir kişi ile Düyun-ı Umumiye hakkında yapılan söyleşiler, “*Mebuslarımıza Muhtıra Düyun-ı Umumiye İdaresi*” başlığı adı altında yayımlanmıştır⁶⁸. 31 Aralık 1908’den başlayarak uzun bir süre yayınlanan bu söyleşilerde “...bu idarenin devam-ı mevcudiyeti meşrutiyet-i idaremizi daimi bir tehdit altında bulunduracak ve onu istediği veya istemediği zaman ihlal” edebileceği belirtilmiş ve mebusların bu konuda dikkati çekilmiştir⁶⁹.

Hukuk-ı Umumiye’de yayımlanan ikinci yazı dizisi İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgilidir. Bu yazı dizisi Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin, baskına uğramasından sonra yayımlanmaya başlamıştır. Cemiyetin basılma olayını İstanbul’daki İttihatçıların düzenlediğini düşünen Hukuk-ı Umumiye, buna karşı bir yazı dizisi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni sorgulamaya çalışmıştır. Bu yazı dizisi 23 Ocak 1909 tarihinden başlamak üzere “*Azıcık Tarih Yahut İttihat ve Terakki Cemiyeti*” ismiyle yayımlanmaya başlamıştır⁷⁰. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş öyküsünün anlatıldığı bu yazı dizisinde genel olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rumeli’deki “gerçek” merkezlerinin önemi vurgulanarak “*Şeref Sokağı Cemiyeti*”nin rolü küçümsenmeye çalışılmıştır. Hukuk-ı Umumiye'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihini yazma girişimi, İzmir’de yayımlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı *İttihat* gazetesinin tepkisini çekmiştir. İttihat gazetesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongresi gereğince cemiyetin tarihinin yazılmakta olduğunu, bundan önce yazılacak tarihlerin “... *şai-be-i hatadan ve Hukuk-ı Umumiye gazetesine derc olmasına göre gazezden salim olamayacağından doğru telakki*” edilmemesi gerektiğini, ayrıca, cemiyetin meşrutiyetten önceki döneminin, asli üyelerinin

63 Ali Namık'ın Hukuk-ı Umumiye’de 21 ve 26 Eylül 1908 tarihlerinde “*Türkiye’de Sosyalizm*” başlığıyla yayınlanan makaleleri, Şükrü Hanioglu'nun bu konuda Mete Tunçay'ı haberdar etmesi üzerine Mete Tunçay tarafından yayınlanmıştır. Mete Tunçay, “Ali Namık'ın 80 Kısır Yıl Önceki Bir Yazısı: ‘Türkiye’de Sosyalizm’”, *Tarih ve Toplum*, XVII / 98 (Şubat, 1992), s.s.6-7.

64 Fotoğrafçılık sanatı ile ilgili makale için bkz. “*Fotoğraf Sanatı*”, *Hukuk-ı Umumiye*, 8 Teşrin-i sani 1908, no 54, s.2.

65 Haremağaları ile ilgili makaleler için bkz. “*Pek Meşru Bir Hak*”, *Hukuk-ı Umumiye*, 27 Eylül 1908, no 10, s.1-2; “*Ayna*”, *Hukuk-ı Umumiye*, 30 Eylül 1908, no 15, s.2.

66 Kütüphaneler ile ilgili makale için bkz. “*Kütüphanelerimiz*”, *Hukuk-ı Umumiye*, 27 Teşrin-i evvel 1908, no 42, s.4.

67 M. Süleyman Çapanoğlu, Hukuk-ı Umumiye'nin yalnız İstanbul’da 15000 sattığını, taşra satışları ile birlikte bu sayının 30000 bini aştığını ileri sürmektedir. M. Süleyman Çapan, “*Esrarengiz İstanbul*”, *Son Telgraf*, 12 Temmuz 1937.

68 “*Mebuslarımıza Muhtıra Düyun-ı Umumiye İdaresi*”, *Hukuk-ı Umumiye*, 31 Kanun-ı evvel 1908, no 108, s.1-2.

69 “*Mebuslarımıza Muhtıra Düyun-ı Umumiye İdaresi*”, *Hukuk-ı Umumiye*, 1 Kanun-ı sani 1908, no 109, s.1.

70 “*Azıcık Tarih Yahut İttihat ve Terakki Cemiyeti*”, *Hukuk-ı Umumiye*, 23 Kanun-ı sani 1909, no 118, s.2.

dışındaki kişiler tarafından bilinemeyeceğini ileri sürerek okuyucularının bu yazı dizisine aldanmamalarını istemiştir⁷¹.

Hukuk-ı Umumiye, genel olarak “Osmanlı” bir söylem kullanmış ve çeşitli Osmanlı unsurları hakkında haberlere de yer vermeye çalışmıştır. Gazetede Osmanlı unsurları arasında en çok Ermeniler ile ilgili haberlere yer verilmiştir. Bunun en önemli nedeni, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nin kurucuları arasında Ermenilerin de bulunmuş olmasıdır. Hukuk-ı Umumiye, “İlk Ermeni Mebusu” başlığı ile duyurduğu haberinde, “(Hınçakyan) Ermeni cemiyet-i ahraranesi rüesasından (Fedakâran-ı Millet) cemiyetine mensup Hemptarsum Efendi Boyacıyan nam-ı diğer Murat”ın bu defa Kozan sancağından mebus seçilmesini tebrik etmiş ve kendisinin eski bir sürgün olduğunu vurgulamıştır⁷².

Hukuk-ı Umumiye’nin sütunlarında Ermenilerle ilgili olumlu ifadeler yer alsa da gazetenin, Türklerin ülkedeki “millet-i hâkime” konumunu devam ettirmesinden yana olduğu anlaşılıyor. Ermenice gazetelerinden birinde Kanun-ı Esası’nın genel olduğundan bahisle “millet-i hâkime” lafının kaldırılması gerektiği şeklindeki öneriye Hukuk-ı Umumiye şöyle karşı çıkıyordu: “Ermeniler de, Kürtler de, Türkler de, Bulgarlar da, memleketimizde hürdür. Hak-ı rey maliktir. Ancak Millet Meclisi’nde ihtimal ki az, Müslümanlardan daha az aza-yı mebuseleri bulunması bizim yalnız muhabbetimizi sırf Türklere hasr ettiğimizden değil anasır-ı sairenin dağılık bulunmalarından neşet eder... Ekseriyet-i nüfusa bile bakarsak Devlet-i Osmaniye’nin taht-ı idaresinde yaşayıp geçinen ahalinin en çoğu Türk’tür, Müslüman’dır. Devletimiz Devlet-i Osmaniye’dir. Bir Türkün sülalesidir. Lakin biz isteriz ki, hepimiz, bu vatanı iskân eden bütün kardaşlarımız müsavi, kanun önünde, cihan önünde müsavi olsunlar... Öyle birden bire ne ‘de sentralizasyon’ ve adem-i merkezîyet olur. Ne de unsur hesabıyla rey vermek. Öyle olsa bile bizim kazanacağımız bedihidir... bizim en çok vatanperverliğine, meziyyatına itimat ettiğimiz Ermeni vatandaşlarımızdır”⁷³.

Ermenilerle yakın bir ilişki kuran Hukuk-ı Umumiye, Rumlara daha mesafeli yaklaşmıştır. Hatta Rumca yayımlanan gazetelerden Proodos, Hukuk-ı Umumiye’nin sütunlarında Ermenilerle ilgili haberlere sıkça yer verilmesine rağmen Rumlara yeteri kadar önem verilmemesinden yakınmıştır⁷⁴. Bu arada Hukuk-ı Umumiye, seçim döneminde Proodos ile sert bir polemik içine girmiş, İstanbul Rumların seçimler dolayısıyla yaptığı gösterileri “unsurî” nitelik taşıdığı için eleştirmiştir. Proodos’un bu eleştirilere karşılık vermesi sonucu, Hukuk-ı Umumiye, hakarete

71 “Hukuk-ı Umumiye”, *İttihat*, 29 Kanun-ı sani 1909, no 88, s.1-2. Hukuk-ı Umumiye ise buna alaycı bir dille karşılık vermiştir. *Hukuk-ı Umumiye*, 2 Şubat 1909, no 127, s.3. *İttihat* gazetesi daha sonra Hukuk-ı Umumiye’nin sorumlu müdürü Ahmet Esat Bey için, “Serbesti yaltağı sahte fedakâran-ı milletten (Ahmet Esat) Bey Efendi” demiş ve kendisinin Kamil Paşa zamanında İzmir’e sürgün edildiğini ileri sürmüştür. Ahmet Esat Bey ise, Hukuk-ı Umumiye’nin kimsenin yaltağı olmadığını, Şeref Efendi Sokağı’nın şubelerinin derecelendirmesinde birinciliğin Mizan ile Hukuk-ı Umumiye’ye ait olduğunu ileri sürmüştü ve kendisinin İzmir’de yapmış olduğu hizmetlerin başta Tevfik Nevzat’ın kaleminden çıkan ve *Hizmet*’te yayımlanan makaleler olmak üzere çeşitli şahitleri olduğunu iddia etmiştir. *Serbesti*, 13 Mart 1325, no 129, s.4; *Hukuk-ı Umumiye*, 25 Mart 1909, no 170, s.2.

72 “İlk Ermeni Mebusu”, Hukuk-ı Umumiye, 4 Teşrin-i sani 1908, no 50, s.3-4. Ermeniler ile ilgili diğer haberler için bkz. “Taşnaksutyun Programı”, Hukuk-ı Umumiye, 29 Eylül 1908, no 14, s.3; “Meclis-i Mebusan’da Ermeni Vatandaşlarımızın Takip Edeceği Meslek”, 23 Teşrin-i evvel 1908, no 38, s.1-2; 21 Teşrin-i sani 1908, no 67; 10 Kanun-ı evvel 1908, no 86, s.1.

73 “Kanun-ı Esasımız ve Anasır-ı Saire-i Osmaniye”, Hukuk-ı Umumiye, 22 Teşrin-i sani 1908, no 68, s.1.

74 *Hukuk-ı Umumiye*, 22 Eylül 1908, no 7, s.4.

varan şu ifadelerle Rum unsurunu eleştirmiştir: “Yunanistan’a bile gitseniz buradaki refahı, bu vatan gibi ulvi, alicenab bir yurdu bulamazsınız dedik. Hayır! Anlamadılar. Fakat biz şimdi anladık ki bu unsura artık şahsiyetini, mahiyet-i tealisini gayb etmiş olan bu zelim unsurun tepesinde bir tokmak olmadıkça bu herifler rahat edemeyecek! Anladık zaten anladık ki bu şarlatan, hülyaperver şarlatanlara başka türlü bir idare lazım”⁷⁵.

4. Hukuk-ı Umumiye’ye Karşı Açılan Davalar

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nin yayın organı Hukuk-ı Umumiye, eleştirmiş olduğu uygulamalar karşısında kullanmış olduğu ifadeler nedeniyle çeşitli zamanlarda mahkemeye verilmiştir. İlk olarak, Hukuk-ı Umumiye’de kendisinden “hain” diye söz edilen adliye eski bakanlarından Abdurrahman Paşa, gazetenin sorumlu müdürü Necip Nadir Bey hakkında “*zemm ü kadh*” davası açmıştır. Gazete, “...serbesti-i matbuata karşı tevcih edilen ilk hamle-i cüretkarane bulunduğundan” okuyucularını ve fedakâran-ı milleti durumdan haberdar etmiştir⁷⁶.

Kısa bir süre sonra ise, Hukuk-ı Umumiye’nin yeni sorumlu müdürü Mevlanzade Rıfat Bey hakkında “*vükela-yı devlete dokunacak söz*” den dolayı dava açılmıştır. Bu haberi okuyucularına duyuran Hukuk-ı Umumiye, davaya okuyucularını ve cemiyet üyelerini davet ettikten sonra, yasal görevinin dışında ve meşrutiyete aykırı davranışlarda bulunan ve “*cemaziyülevvelleri*” bilinen memurları, sırlarını açıklamakla tehdit etmiştir⁷⁷. Hukuk-ı Umumiye, bu açıklamadan bir gün önce Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nin “*Maksad-ı Asli*” ve “*Maksad-ı Tali*”sini yayımlamıştı. Cemiyet böylece, ülke yönetiminde görülen yanlışlıkları eleştirerek meşrutiyet rejiminin tam anlamıyla işlemesine çalışmak gibi kendisine biçtiği rolü kamuoyuna duyurmak ve bu görevi gerçekleştirmenin temel amaçları arasında olduğunu göstermek istemiştir.

İlk davanın bitiminden kısa bir süre sonra, “*neşriyat-ı muzır*”da bulunmaktan dolayı Hukuk-ı Umumiye’nin sorumlu müdürü Mevlanzade Rıfat Bey’in, sorgu hâkimi tarafından sorguya çekilmesine karar verildiği haberi okuyuculara duyurulur. Hukuk-ı Umumiye bu haberi “*Yine Bize Hücum*” başlığı altında duyurdu⁷⁸. Bu haber üzerine “*Bundan sonra her ne yazmış olsak bir celp müzekkeresi alacağımıza artık emin olmaya başladık*” diyen Hukuk-ı Umumiye, istibdada karşı çekinmeyerek hak ve adaleti savunmakta devam edeceğini açıklamıştır. Mevlanzade Rıfat Bey, 15 Ekim 1908 tarihinde Hukuk-ı Umumiye’de yayınlamış oldukları Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nin “*Maksad-ı Asli*” ve “*Maksad-ı Tali*”si nedeniyle sorgu hâkimi tarafından sorguya çekilmiştir⁷⁹. “*Vükela-yı devlete dokunacak söz*”den dolayı açılan davanın ikinci celsesi 9 Kasım 1908 tarihinde gerçekleşmiştir. Savcı mahkemede yaptığı konuşmada Kâmil Paşa’yı kastederek, her ne kadar zayıf ve yaşlı ise de ülkeye faydalı bir kişi olan “*böyle takdir, tahsin ve alkışa layık bir sadrazama uyku ile vakit geçiriyor yahut beyni sulanmıştır gibi*” sözler söylemenin, Reşit ve Cemal Paşaların

75 “Rumlar, Nümayişleri”, *Hukuk-ı Umumiye*, 25 Teşrin-i sani 1908, no 71, s.1.

76 “Serbesti-i Matbuat”, *Hukuk-ı Umumiye*, 28 Eylül 1908, no 13, s.1.

77 “Vaad-i Mahsus”, *Hukuk-ı Umumiye*, 16 Teşrin-i evvel 1908, no 31, s.1.

78 “Yine Bize Hücum”, *Hukuk-ı Umumiye*, 20 Teşrin-i evvel 1908, no 35, s.1.

79 “Müdür-i Mesulümüz Mevlanzade Rıfat Bey’in İstintakı”, *Hukuk-ı Umumiye*, 22 Teşrin-i evvel 1908, no 37, s.1.

“teb’id”ini “taltif” olarak yorumlamanın uygun olmadığını söyleyerek Mevlanzade Rifat Bey hakkında ceza isteğinde bulunmuş ve daha sonra mahkeme ileri bir tarihe ertelenmiştir⁸⁰.

Sonuç

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nin başkanı Avnullah Kazimi’nin Kerkük Mutasarrıflığına atanması sonucu cemiyet ve yayın organları Hukuk-ı Umumiye faaliyetlerine son vermiştir. Hukuk-ı Umumiye’nin, son sayısı 27 Mart 1909 tarihinde yayımlanmıştır.

Sonuçta , Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nin yayın organı olarak yayınlanmaya başlayan Hukuk-ı Umumiye, II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında genel haklar savunusu yapmaya çalışmıştır. Ancak, gazetenin bu konuda çok da tutarlı olamadığı söylenebilir. Buna rağmen gazetenin, II. Meşrutiyet’in ilk aylarında genel hakların savunuculuğunu üstlenmesi, iktidarın uygulamalarına karşı “demokratik” tepkiler vererek iktidarın faaliyetlerini sorgulamaya çalışması ve halkın sorunlarının çözümüne katkıda bulunmaya çalışması, Türk basın tarihi açısından önem taşır.

---

80 “Muhakeme”, *Hukuk-ı Umumiye*, 10 Teşrin-i sani 1908, no 56, s.1.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Zabtiye Nezareti*(ZB.)

II. Kitap ve Makaleler

AKŞİN, Sina, "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", XXIX/1-2, 1974, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, s.s.125-136.

ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul, Pınar Yay., 1964.

ÇETİNKAYA, Y. Doğan, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S.38, (Mart, 2008), s.s.125-140.

İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkanlığı Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, (haz.: Faik Reşit Unat), TTK Yay., Ankara, 1985.

KERİMOĞLU, Hasan Taner, *Fedakaran-ı Millet Cemiyeti*, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003.

_____, "Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Hak Arama Mücadelesi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, 137 (Mayıs, 2005), s.s.40-45.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Hürriyet'i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010.

KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul, 2000.
Mevlânâzade Rıfat'ın Anıları, (haz.: Metin Martı), Arma Yay., İstanbul, 1992.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, İletişim Yay., İstanbul, 1998.

_____, *Hürriyet'in İlânı*, Arba Yay., İstanbul, 1996.

TUNÇAY, Mete, "Ali Namık'ın 80 Küsur Yıl Önceki Bir Yazısı: 'Türkiye'de Sosyalizm'", *Tarih ve Toplum*, XVII / 98, 1992, s.s.6-7.

III. Gazeteler

Hukuk-ı Umumiye

İttihat

Serbesti

Son Telgraf

Şura-ı Ümmet

Tanin